

Nem haltok meg,
ne féljetek,
mindennek megvan az ára.

Egy kevés pénzt,
ha letesztek,
már mehettek szobára.

A szoba üres,
lakatlan, de ring
az eltűnt kígyó nyugágya,

minden nő megszül
majd titeket,
minden férfi az apátok.

Értitek-e
a kezdetet?
A halált, akarjátok?

Gábor Miklós

SHYLOCK KÖRÜL (II)

1986. március 1. Szombat

A színészet: a képzeletünkkel együtt mozgó testünk.

A képzelet konkrét.

Képzelet és test, a „szervezet” inspirálják, követik, megelőzik egymást, így jön létre a képzeleti kép és a megjelenítés egyidejűsége. Ez a rögtönzés mechanizmusa. Ahol a képzelet már nem működik, ott megszűnik a rögtönzés. A rögtönzés a képzelet azonnali megjelenése.

A képzelet csak akkor működik jól, ha jók a játékszabályok. Minden játéknak vannak játékszabályai. A képzelet logikus. („Mi lenne, ha láthatatlan lennék?” pl. Egy játék alapfeltételezése. Ahogy a játék elindul, ezer nehézség jelenik meg, amelyekkel a képzelet *kénytelen* számolni. Pl. ha láthatatlan vagyok, mi legyen a ruháimmal? Ezek nélkül a nehézségek nélkül nincs játék.)

Ebből következik, hogy a rögtönzés is logikus.

A játék lehetőségei végtelenek, ha a játék szabályai jók. És logikusak!

A rendezők feladata az lenne, hogy a színészek játékának szabályzatát minden előadásban kidolgozzák. Ez biztosítaná a színészek (a színészi képzelet) szabadságát, és *ugyanakkor, ugyanazzal a gesztussal* a rendező irányító munkájának zavartalanságát.

Március 3. Hétfő

Telefon: A VELENCEI-vel kapcsolatos nyilatkozatomat nem közvetíti a *Stúdió '86*.
Sík kedves fiú, talán tehetséges is. De iszonyú felületes.

Március 4. Kedd

A *Stúdió* lehozta a jelenetet A VELENCEI-ből, de az interjú nélkül. Ezzel teljesen jelentéktelenné tették az egészet.

Egyrészt: lenézek és megvetek mindenféle sikert és fesztivált, az affektálást, a mélabús intellektuelek locsogását. Másrészt: színész vagyok, és nem élhetek siker nélkül. Ezért megalázó sértődöttségek közt élek, se fenn, se lejjel, se kívül, se belül. Csak szégyellem magam önmagam előtt. Irigy vagyok, és alattomos piszokságok járnak a fejemben. A fene! Ez lett az *öreg Rembrandt*-ből. Meghülyítenek, nem tudsz védekezni ellenük!

Március 6. Csütörtök

Tegnap este én is kaptam egy levelet *Shylock*-ügyben.

Körülöttem mindenki úgy tesz, mintha ez a bemutató nem volna más, mint „egy Shakespeare-darab” bemutatója (természetes, ösztönös közérzetem nekem is ez). Közben pedig én leszek az, aki eljátssza Shylockot, a többiek meg csak úgy ott lesznek. (Mindenkinek tudja, hogy én játszottam Sztálint, de már én sem emlékszem, ki rendezte pl. a FELEDHETETLEN-t: Major? Marton? Gellért? És ki szerepelt még a darabban?) Semmi kedvem, hogy ismét efféle balek legyek. (L. „Török-ügy”.) A tévé nem meri lehozni a nyilatkozatomat. Évtizedekig úgy tesznek, mintha „zsidókérdés” nem létezne, és most tőlem is azt kívánják, hogy játsszam el ezt az „antiszemita” darabot, mintha elhinném, hogy nincs zsidókérdés – miközben névtelen leveleket kapok! (Valószínű, hogy Sík Feri rendezése éppúgy megkerül mindent, ami kényes, mint a kushadó politika.)

Most álljak ki a „tisza művészet” meg az őszinte szó védelmében egy társadalomban, amelyben közben a véleményemet el sem mondhatom? Vállaljam magamra a következményét annak, amit szívből utálok? Addig csűrök-csavarják a helyzetet, amíg szövetségeseim lesznek, anélkül, hogy egy szót szólnál.

Nem játszom el a szerepet, ha a premier előtt nem ül velem együtt a tévé masinája elé a színház igazgatósága, a minisztérium képviselője, egy zsidó rabbi, és nem beszélgetünk el nyíltan a dologról.

Ha ezt nem teszik meg, igazuk van az elkeseredett zsidóknak, akik a leveleket írják.

Ha ők nem vállalják, ne kívánják tőlem, hogy én vállaljam. Elegendem van abból, hogy így felhasználjanak. Sok mindentől elegendem van.

Délután, próba és előadás közt hosszan tárgyalok egy fiatalemberrel a minisztériumban. Nem értem el semmit, ő a döntést „felfelé” hárította. (Igyekezett meggyőzni fontosságáról és szabad elveiről, „elveiről” – hogy neki vannak.) (Tetszeni igyekszik nekem. Ha csak teheti, önmagáról beszél.) Lehetőleg azt akarja elérni, hogy ne történjék semmi. Illyés Gyulát említi mint bölcs öreg barátját – inkább mint vén múmiát. Érv: a tévébeszélgetés talán olyan vihart indítana meg, amely enélkül elkerülhető lenne. A „zsidókérdésben” a „nagy testvértől” jönnek a kezdeményezések. Pl. hogy fogadjuk-e a moszkvai zsidó színházat. [...]

Politikus dumával győzöm. Utána a szokott undor. De egy kis megkönnyebbülés is, mint mindig, ha bármilyen picit is, de sikerült tisztázni. (Talán állandó rossz köz-

érzetem oka ebben a szocializmusban, hogy itt mindig mindent elkennek?) Az ilyen tisztázásra („itt állok”) *nekem* van szükségem, a politikusok fütyülnek az ilyesmire.

Legfontosabb: Shylock alakját még sokrétűbben értem, tehát mind nehezebb lenne lemondani róla.

Ez a szerep, hála a zsidóknak és politikusoknak, kezd olyan lenni, mint a „kecskeméti utazás”: én csak egy icipici igazsághoz ragaszkodom, és ez, szándékomtól függetlenül, „közügygé” válik. A „politika” szándékom ellenére közbeszól, én meg mit tehetnék? Szándékosan rosszul mégsem játszhatok!? Ilyenkor valahogy megkönnyebbülök, szabadnak érzem magam, mintha a világ egyetértését érezném magam mögött.

Március 8. Szombat

„Megkönnyebbültem”, de félek, hogy mielőtt észrevenném, kitolnak velem, elkenik a dolgot.

Sik Feri cikke a *Film, Színház...*-ban: ügyesen megkerüli azt, amiről beszélnie kellene.

De milyen jó ezt a szerepet próbálni!

Az ember nem boldog „csak úgy”.

M. még a Kossuth-díjat is beígéri nekem (Sztálin után a Shylockért?! Jó vicc!) – ez is gyanús.

A rádióban vita A VELENCEI-ről. Ugyebár ezek okos emberek. (Hankiss talán valóban az.) De annyi szó, és egyetlenegy se, amelyből egy színész icipici inspirációt vagy valami hasonlót kaphatna! Sőt émelygés fog el a sok dumától. [...]

Shylock már nyilván túlságosan „én vagyok” ahhoz, hogy elviseljem, ha csak úgy megtárgyalják.

Hisz számomra olyan magától értetődő minden! (Okos színész – mondják rólam.) Ha ismernék ezt az undort, az élő szervezet undorát a hullaszagú megközelítésekkor! Ha „megoldok” valamit, amit eddig nem sikerült megoldanom – pl. a késfelemelés pillanatát, már ez urak vitájához is hozzászóltam egy fontosat, ilyenkor nem más dolgozik bennem, mint ijedt kapaszkodás a győzelembe, védekezés a fulladás ellen, a tehetetlenségtől akarok megszabadulni, ennyi... egyszerűen *kivágom magam!*

És akkor? Felelősség? Nem a kritikáknak és nem a hozzászólóknak vagyok felelős. Csak neki, ennek a fafejű, undorító, ostoba nézőnek ott a sötétben, lenn. Az eleven kapcsolat abban a pillanatban vele: az számít! Ezek kerítők, házasságközvetítők, ügynökök, mit tudom én.

Ködni rájuk!

Március 9. Vasárnap

Újabb névtelen levél.

Kb. így éreztem magam, amikor a nyilas lapok 1942-ben a Vigadó-estek miatt lezsidóztak. Nem tudok védekezni! És most épp a zsidók, épp a Shylock miatt... Fura. Azt hittem, hogy a fasiszták támadnak majd. Van ebben az egészben valami egész életemre és pályámra jellemző. És nem tudom ezért kárhoznatni magam.

Színházam, Sik Feri ki sem ejtik a nevem – talán azért, hogy védjék a személyemet, talán a *Stúdió* is jóakarattól nem hozta le a nyilatkozatomat. Lehet. Csak éppen ezek a névtelen levelek találnak el hozzám, és nekem kell majd a közönség elé állnom. Közben a színház úgy kezel, mint aki hőzöng, akit le kell csillapítani, ha lehet, kijátszani, az én javamra persze, talán még azt is hiszik, hogy gyáva vagyok, begyulladtam, de

egy pillanatig sem jut eszükbe, hogy ez közös ügyünk. És hogy eldönténék, mi is ez az „ügy”? Kossuth-díjat ígérgetnek – a rohadtak! Ilyenek a „szövetségeseim”!

Egyetlen embert nem találok, aki valóban tisztességesen akarna beszélni, aki valóban tisztázni akarná, hogy miről is van szó, aki valóban segíteni akarna. Miben kéne segíteni? Hogy eljátszhasam Shylockot! Azt érzem, hogy ha én eljátszanám, az mindjárt megoldana minden ún. „problémát”. És megoldhatnánk ezt a szép darabot!

Éva attól félt, hogy éjszaka megvernek az utcán. Persze én is félek. De ennél is rosszabb átélnem, hogy fuldoklom a magyar színészet züllöttségében, aki pedig arról képezgetem valaha, hogy megőrizhetem magam.

Kész vagyok rá, hogy ne játsszam el Shylockot, ha a premier előtt nem szólalhatok meg, ha már olyan helyzetbe kevernek, amelyben másról is szó van, mint a szerepről.

Megkévelhetem, hogy vállalják a felelősséget, akiknek vállalniuk kell, de azt is, hogy én becsületesen elmondhassam, miért vállalom a felelősséget én. Ez a kettő elválaszthatatlan.

Úgy látszik, ezek törvényszerűek, életemnek ezek a krízisei, ha látszólag véletlenül alakulnak is ki. Hisz Shylockot nem én választottam, egyszerűen rám osztották. De ha pénzem volna, most talán otthagynám a színészetet.

És vele a Shylock próbáinak boldogságát is? A „drága közönség”! Na hiszen!

Kell nektek Shylock? Dehogy kell!

Március 10. Hétfő

Az idő is melegszik hirtelen, rosszul alszom. És ahelyett, hogy boldogan gondolnék a mai próbára, szorongva ébredek. Félek? Azt hiszem, nem erről van szó. Inkább csak a tehetetlenség zavaros érzéséről.

Hisz ki ellen – és hogyan? – lépjek fel? Nem ez-e életem alaphelyzete? Két vicsorgó banda közt valami kicsiért, amelyben munka közben minden porcikámmal hiszek?

Mert *ebben*, ebben az *én Shylockomban* hiszek! Nincs egyetlen mondata vagy gesztusa, amely ne fakadna egyenesen az én belsőmből, a testem közepéből – mint minden jó szerepem.

A hatása? Abban is hiszek, hiszem, hogy a *közönség*, amint beül a nézőtérre, nem tud majd ellenállni nekem, abban fog hinni, amiben én.

És még megszületése előtt ezt az én fajzatomat úgy fenyegetik, mint egy zsidót, hogy majd leköpik, meggyalázzák, anélkül, hogy megvédhetném!

Elszomorít, hogy Éva azt szeretné, ha megfutnék, mert félt, hogy megvernek.

Hisz ismerem én a közeget, amelyben élnem kell.

De mégiscsak jó lenne, ha tehetnék valamit, amit „érdemes”.

Visszatekintve az életemre: ez tűnt el az életemből, amióta Kecskemétről visszakergettek.

A levelek hangjában, a színház és a minisztérium viselkedésében ott az a nyílt vagy lappangó lebecsülés, hogy színész vagyok, ahogy ők képzelik. Az egyik levél esetleges „anyagi káromról”, a másik „jutalomjátékról” beszél. M. meg a Kossuth-díjat csillogtatja szemem előtt.

Hát nézzük csak meg jól: ebben a világban akartam én először Clark Gable, aztán Laurence Olivier lenni. Ezért irigyeltem annyira Olivier-t az életrajzát olvasva: hogy olyan egyértelműen azonosnak tudta magát hazájával, hogy soha nem kellett szégyenkeznie sikere miatt, nem kellett pironkodva feljegyeznie, ha kitüntették, hogy mindig büszke lehetett arra, amit csinált.

Milyen naiv voltam! Azt hittem, hogy ezt nálunk is átélheti valaki!

Mi volt Kecskemétben a legjobb? Hogy abba a kis zugba aránylag oly kevés jutott el a mocsokból. Ha Pesten tüntettek mellettünk, már szégyelltem magam!

Zsámbékieki útja tán jó út volt. De bizonyára megvan az oka, hogy nem köztük vagyok.

Egy héttel a Shylock premierje előtt... A gyomrom is fáj... Van az egészben valami, amit sose hittem volna.

Vámos Lacival is tudok beszélni (az elmúlt héten beteg volt). Józanul, ahogy szokott, „megért”, a maga tapasztalataira hivatkozik, arra az időre, amikor Aczél betiltotta a HEGEDŰS-t. Majd a próba után ugyanilyen higgadtan közli, hogy a *Stúdió* vezetője (nem jut eszembe a neve) nem hajlandó megcsinálni a kívánt interjút, mert „minek felfújni ezt az ügyet”. Egyébként holnapután délben kijön majd hozzánk egy „beszélgetésre”.

Megszégyenülve jövök el. Éva ellenállásra buzdít: ne játsszam el a szerepet. Hisz tudom, ezt kellene csinálnom: „becsület, ami fennforog”. De mi lenne a következménye? Éva: *majd lenyilatkozod, elmondod...* De tudom, hogy sehol nem beszélhetnék, oda kerülnek a Szabad Európa hősei közé, de még oda se... Ennyire szar vagyok? Ennyire gyenge? Ez a némaság, ez a tehetetlenség...

Színházam egy pillanattal sem állt mellém igazán. Vámos sem.

Éva egy cédulát hagy nekem, egy Anna Frank-idézettel: „Még mindig hiszek az emberek...” Szégyellem csak magam.

Éjjel pedig előadás után Sándor Iván felhív, felajánlja, hogy lapjában nyilatkozhatok, a bemutató másnapján leközlök.

Egy igazi jó *cselekedet*.

1. A dráma olvasata.
2. „Korai” darab? (Hankiss.)
3. Zsidó vonások (Vas István fordításának dallama).
4. Felnőtt színházat!

Izrael és Shylock idegensége, csalódottsága, szeretetvágya és bosszúszomja.

Az asszimiláció – a kirekesztettség vállalása! (Kifejteni.)

Az a pillanat, amikor átvesszük az ellenség módszereit.

Az urak Csehov utolsó felvonásába térnek vissza, miután elintézték Shylockot.

Othello, Shylock, Jago, Richárd.

Shylock helyzete: törvény és gettó.

Milyen lesz? Ki tudhatja? Hiszek az igazi értékek létezésében – ha nem is a győzelemben. Az előítéletekkel, ha vannak, ha nem, nem számolhatok, amikor játszom.

Ezekről gondolkodom, míg hajnali fél ötkor boldogan ébredek: megszólalhatok!

Március 13. Csütörtök

A „folyamat” sose zavartalan...

Ez a cirkusz a nyilatkozatokkal, névtelen és neves levelekkel, no meg a kissé túl sok munka (mostig minden este játszottam is a próba mellett) – nem utolsósorban mind erősebb meggyőződés, hogy Sík Feri előadása híg lószar lesz – ma reggelre csömört és érdektelenséget hozott. Túl sok volt a feszültség, túl sok a lelkendezés, fontoskodás, mára, az első kosztümös próba napjára csak a fáradság maradt. Vagy inkább jóindulatú közöny. Meleg is van, hirtelen tavasz, amit persze én csak az öltözők és a színpadok fülledtségében érzékelek, inkább abbahagyánám az egészet. Még van időm néhány napos utánaengedésre. Shylock ma nem túl érdekes, a siker, a „győzelem” hülyeség, a

színház? Inkább totyognék kicsit, inkább kutyát sétáltatnék, ha lenne kutyám vagy valami hasonló... Erőlködni nem fogok.

Március 15. Szombat

Az előadás már nem változhat sokat.

„Levágtam” interjúmat a *Film, Színház...*-nak, nem volt könnyű. A tegnap esti főpróbán eljártszottam a szerepet, és nagy volt a sikerem.

És ma reggel – két főpróba között – nem érzem rosszul magam, heverészek a fürdőkádban, ma lazítani fogok, bárki lesz is a nézőtéren.

Közben azt érzem, hogy nemcsak az előadás gyenge, de én magam sem játszom úgy, ahogy kedvem szerint játszának. A világ és a közönség miatt kénytelen leszek itt-ott elnehezíteni a játékot, kevésbé komikus leszek... Fene bánja, csak erőlködni ne kelljen.

Március 19. Szerda

Tegnap nagy siker. Már megint Hamletet emlegetik. A ma reggeli nem-főpróbán, hogy feloldjak minden feszültséget, a tárgyalási képből vérszomjas antiszemita burleszket csináltam, hát nem kiderül, hogy a zsidó egyházi lap szerkesztője épp ma ül a nézőtéren?!

Barabás Tamás kis cikkben azt írja, hogy a tévéelőzetest látva úgy gondolja, hogy jobb leszek, mint Olivier. A *Tükör* című lap már kiszedte a cikket, amikor a szerkesztő letiltotta: „Ez is csak olyan bemutató, mint a többi...” „Zsidó összeesküvés”? A funkciók szokott beszartsága, amellyel minden „szencációt” el akarnak kenni, ami biztos, az biztos? A cikknek egyébként nem volt semmiféle zsidó vonatkozása.

A harmadik fenyegető levél.

Nem vagyok jobb, mint Olivier, csak közép-európaibb. Ő a jobb! Én kénytelen vagyok drámaibbá tenni a szerepet, mint ahogy azt tettem Hamlettel is. Talán épp ezért játszottam a mai próbán karikatúrának, hogy feloldódjam.

Lehet, hogy amit csinálok, az *itt* a legjobb, de ez minden.

És közben, épp ezért, most is az érzés, hogy *kifosztanak*. Bár tudnék holnap igazán örülni! (Ma nem tudok.)

Egy világos: Shylock sorsa is mutatja, hogy „hazánkban” hogy is néz ki valójában a „népi közmegegyezés” (vagy mi a fenének nevezik ezt), hogy néz ki a békés polgári élet, a kultúra szabadsága, és még mit mondjak? Ez a rohadt légkör, az elvakultságoknak ez a lappangó durvaságokkal teli, mocsaras világa (amelyet Á. olyan pontosan érzékelt mindig a maga zsidó realizmusával – nem az a realista, aki mindig a fenyegető halálra gondol?), ez alaposan megkeserítette életem egyik legszebb, legkellemesebb munkájának naponta legalább néhány óráját. Belém fojtják a szót, még csak nem is káromkodhatok egy isteneset.

Ma reggel legalább tudom, mi történt velem tegnap.

Barabás cikke kétféleképpen hatott rám; a düh, amiért nem közlik; másrészt szembe kell nézmem vele: jobb vagyok, mint Olivier? Nem!

Tegnap komédiámat a próbán agresszivitás szülte, a veszély érzése, hogy a körülmények nyomása előpiszkálja hatásvadász érzelmességemet, és a szokott érzelmes-pantetikus pantomimok felé taszít.

Ez az újabb fenyegető levél csak fokozta dühömet és dilemmámat. (+ Éva haragos méltatlankodása cinikus tréfáim miatt, és félelme, hogy megvernek majd.)

Ma reggel tiszta a fejem, remélem, hogy tegnap kicsapódott belőlem minden salak. Egyetlen félelmem maradt: hogy belesülök a szövegbe.

Reggel Vekerdí László józan és tüzes hangja a rádióban. (Gyerekeket oktat a görögökről vagy mi.)

Első „igazi” előadás, „hétköznapi” közönség, sok diák, akik nagyszerűen viselkednek, a siker hatalmas, éljenzés stb. Pocsékul játszottam, önbizalom nélkül, rosszkedvűen.

Március 22. Szombat

Fantasztikus kimerültség, a szokott premier utáni fáradtságnál is nagyobb. Öregszem? Nézeteltérések Várossal a FARKAS felújítása körül.

Megjelenik a cikkem a *Film, Színház...*-ban. Semmitmondó. Észre sem veszem, és gyáva vagyok?

Március 24. Hétfő

Egyfolytában alszom. A legjobb, amit tehetek. Ébren mit kezdjek magammal?

Lehetséges, hogy egy ilyen élvezetes, eredményes munka után valaki csak azt érezze, hogy elhibázta az életét, és hogy nincs mit kezdenie magával?

Már azt kell hinnem, hogy apám és anyám hibáztak el engem.

Hisz van humorérzésem! Miért nem arra hallgatok egész életemben?

Újabb levél, ezúttal Évának címezve. Fotokópia egy '56-os újságcikkről (arról tudósít, hogy kikergettek a Madách társulati üléséről). Vajon ki őrizhet egy ilyen semmitmondó, bár mérgezett cikkecskét, és milyen célra? Van egy ilyen nyilvántartás valahol valakiknél? Afféle Fouché-nyilvántartás?

A Pesti Színházban, úgy látszik, senki sem olvasta a *Film, Színház...*-at. (Kivéve Tábori Nórát, aki négy szemközt, még úgy is suttozva: neki különösen az a mondat tetszett, hogy azok szégyellik legjobban a „néger” elnevezést, akik legbüszkébbek arra, hogy négernek.)

Megint egy politikai szerep tehát, amely sem testemnek, sem lelkemnek nem kell. Megint érzem a lapulást, a gyávaságot, a kétértelműség atmoszféráját magam körül, megint szembenézhetek azzal a ténnyel, hogy mennyire *nem* szeretnek, és ez megint fáj! (Úristen! Színész vagyok!)

Egy zsidó fiú a telefonban: nem mernek zsidó bált rendezni; a templomoknál rendőrök vizsgálják át a járókeleket...

Istenem, miért születtem ebbe az országba? Miért olyan megvetésre méltó ez az egész?

Boldog Olivier!

Elgondolkozni azért kell!

Elvégre nem véletlenül vagyok félzsidó.

Ahogy játszom, az „filozemita”, amennyire ezt a szerep és színészi becsületem, azaz fantáziám megengedi. Különben is, ha végiggondolom: egész életemben a zsidókhoz húztam, elvégre mindig erre kényszerített ez az ország, mindig kitagadott, de nem csak ezért. Félzsidónak lenni? Ez már csak becsületből is a zsidók mellé sorakoztatta az embert („Ne szidd az anyám!” – vagy az apám). Aztán meg azért a szemétdombért, amelyen élni kényszerültem, mégiscsak a magyarokat kellett szidnom, ha nem gon-

doltam is külön zsidóra, magyarra, svábra, tótra. És hogy ma is kitagadottnak tudom magam: hát nem természetes?

Hogy most épp a zsidóktól kapom ezeket az elvakult leveleket: számít ez valamit?

De mit kezdjek a zsidókkal, ha összefognak? Az ijedt fenyegetések mögött nincs-e egy olyan „öntudat”, amelyet nem fogadhatok el? Kadhafit ugyan gyűlölöm (mint Ceaușescut és a többi „vezért” is), de abban, ahogy a zsidók Shylockra reagálnak (és ahogy reagál pl. Á. is nyilván), nincs-e valami, amivel semmiképpen sem tudom azonosítani magam?

Azt én nem tudom, mi a helyes *politika*: beszélni vagy nem beszélni. Nem tudom, mi lappang itt minden felszíne alatt. De hogy A VELENCEI-t eljátszani, és úgy eljátszani akár, ahogy mi játszunk, végül is, az előadás minden gyengéjével együtt, hogy ez helyes, azt a szigereimben érzem. Nem lehet, nem szabad megtiltani – ahogy ez esetben a zsidók szeretnék –, ez merénylet az élet ellen. Ezt érzem. Olyan ártatlan ez egyértelmű ez az érzés, mint a szüzesség. És azt is érzem, hogy ez a sok ekörül felbolydult piszok – ami nem azonos az üldözöttek és megkínzottak riadt és gyanakvó gýaszával – (ha okos távolságból szemlélgetjük, fölényesen, messze Albionból pl., bármilyen jelentéktelennek lássuk is), ami egy jelentéktelen kis színházi pletyus körül itt kiborult, az nem igazi tisztesség, nem igazi fájdalom, hanem politikai machináció következménye, lapulás, taktika, helyezkedés, és ebben a mi kis előadásunk, az én alakításom olyan naiv és kiszolgáltatott – és védtelen –, mint egy zsidó csecsemő.

És nincs kedvem, hogy *ezt* az ártatlanságomat feláldozzam. És meg sem fordul a fejemben, hogy itt engem valamiféle igazi vereség vagy igazi szégyen érhet.

Nem tudom elképzelni másként, mint ahogy történt. Igaz, hogy azt sem tudtam elképzelni, ami kísérte.

Március 25. Kedd

Korunk nagyra becsüli a politikusokat. Az én moralizáló koromra ez a reakció: a naivitásnak nincs becsülete. Valószínűleg ez így helyes – bár?! Nem veszem észre, hogy a gondolkozásnak ez az új, „realista” korszaka több áldást hozna az emberiségre, mint a hívőké hozott. Még csak a képmutatás sem csökkent, legfeljebb más a *kép*, amit mutatunk. (Nem is olyan nagyon más. Vezetőink ugyanolyan jól szabott sötét ruhát hordanak, mint bármikor. A szabók ugyanazok? A fiatalság pedig ma is csak megcsalt hitéről nyavalyog, vagy cinikusodik, és alig várja, hogy beverhesse valakinek, akárkinek a pofáját.)

Én ugyan nem mentetem magam jóhiszeműségemmel, ha „sztálinista” múltamról beszélek, bár – Gobbi a nemzet anyja, Major a nemzet bohóca, Várkonyi a nemzet nagy szakembere – annak, ahogy pórul jártam, inkább jóhiszeműségem az oka, mint bármi más. És most, a Shylock idejében, egyetlen módom lett volna, hogy tisztességes embernek tartsanak, egyesek még hősnek is: ha lemondok Shylockot. Ezt azonban csak akkor tettem volna meg, ha ravasz vagyok és számító.

Márpedig ebben az egészben az egyetlen tisztességes tett, Vas István nyilatkozatán kívül, az én játékom, és amit ezért az előadásért tettem.

Másféle tisztesség ez az enyém – és talán másféle képmutatás is? (Valószínűleg. Miért ne?)

'56 óta nem voltam hajlandó védeni magam. Jól láttam a kommunista Gábor Mikike dühödte jóindulata mögött a fiatal törtetőt, az elkapatot, ostoba paprikajancsit: a színészt. Ráadásul: a bosszú indulatait a harcban a jóért. Mi a fenét védtem volna hát ezen az egyébként eléggé sablonos figurán?

Shylockon nem fogok sokat keresni. De legalább – nem politikusan! – úgy viselkedem, mint egy szabad ember – mint Olivier. Nem lehetek olyan jó a szerepben, mint ő. Megértené, hisz ő aztán tudja, mi a közönség, ő aztán igen. És ezért, hogy Shylockom olyan, amilyen, az egész közönség felelős, zsidók és nem zsidók egyformán. Ezért már felelős vagyok én is. Ahányszor megjívedek, ahányszor erőlködni kezdek, hízelegni akárkinek.

A többi nem az én dolgom, a többit én is csak elszenvedem.

Hülyeségre pedig jellemző, hogy most, amikor ezt ide leírtam, mennyivel jobban érzem magam, mint hosszú idő óta bármikor. (Legjobb persze a színpadon.)

Fura, hogy legtöbbször mégiscsak úgy érzem, hogy természetem szerint csak egy kedves, népszerű és kétségtelenül tehetséges színésznek kellene lennem, amilyennek készültem gyerekkorom óta, filmsztárnak, inkább Márkus Lacinak, mint a Hamletet alakító Gábor Mikinek, akarom mondani Miklósnak. Énekelgetnem kéne, jól öltözöttnek lenni... Mi akadályozta meg, hogy ilyen legyek? Miért ment el a kedvem ettől a pályától? Miért alakultam ezzé a másikká, a gyermekkorinál sokkal idegenebb figurává? Hisz ma is legszívesebben a HERMELIN-re emlékszem, meg az EX-re, a vígjátékokra, a Shylockban is azt a humorát szeretem, amely csak a próbákon élt meg igazán, az előadás feszélyezettségében, a nézőtér zavarában már elvész. Bizony, káromkodni kéne, hogy így történt, átkozottak legyenek a nagyképűek, hogy nem vállaltam tűzön-vízen át az *igazi színészt* magamban! Hisz Márkus Lacit igazán kedveltem, de mennyivel jobban csináltam volna, amit ő csinált! [...]

Korszerűtlen, sem helyben, sem időben, élehetetlen figura lettem volna igazi hajlaim szerint. Megbocsáthatatlan, hogy nem engedtek azzá lenni!

ISTVÁN, A KIRÁLY.

Nagyon precízen és tetszetősen megcsinált képregény. Elképesztően ostoba szöveg. A zene engem unat, de ez valóban nem számít. Évának például tetszik, ő tud különbséget tenni ezekben a zenékben. És hát van valami, ami különösen ingerel az ilyenfajta produkciókban: az „intellektuális”-nak álcázott pufogás, a sok „fiatal hit” meg a többi... Egyszóval az üres teatralitás meg „eszmeiség” és „humanizmus”. Ez a Kerényi nem az én emberem. Miközben a színpad irigylésre méltóan (a rendező irigyi bennem a rendező tehetségét) mozgékony, dekoratív, pontos és mutatós, technikailag ötletes stb.

(Sajnos Ruszt Jóskánk is kezd hajlani az ilyen vízfejű dekoratívságra.)

Egyébként, úgy látszik, magamhoz tértem. Édes gonoszságom, ne hagyj el!

Na, most meg az amerikaiak provokálják ezt a Kadhafit (vagy Gad...?). Ezek meg mi a fenét főznek? Ez a Reagan is csak egy politikussá vedlett színész – Isten óvjon a fajtájától! Uram Jézus, a politika!

Március 26. Szerda

Interjú Albeeról egy debreceni irodalomtudorral.

(Említettem? Tegnap vagy tegnapelőtt egy fiatalember György Oszkáról kérdezősködik nálam. Jölesett visszaemlékezni erre a nemes úriemberre.)

Felvidéki Jutka FABULAND. Szerintem Jutka legjobb munkája. Már a film vetítése közben felhívja egy ismeretlen, és lehordja ezért a „szörnyűségért”.

Mióta élek, ez az erkölcsi-politikai felháborodása a magyar közönségnek – szinte kivétel nélkül ott, ahol valami jó jön létre... a besúgások és feljelentések, a fúrások és protekciózások búzihódt... na, hogy mondjam tovább?

Március 27. Csütörtök

Ismét Á.-val kerülök szembe. A zsidók nem igazságot akarnak, hanem azt, hogy ne beszéljenek róluk. Hogy ne vegyék észre, hogy a világon vannak. Talán nem kevésbé lehetetlen álláspont, mint azt kívánni, hogy a „magyarok” ne vegyék észre, hogy a zsidók zsidók.

Mint politikai kérdés, ez nyilván bonyolultabb, semhogy egy éppen aktuális pillanatban láthatnám az aktuális tennivalót. De hisz a politikusok nem is ilyesmin török a fejüket. Ez az ő számukra – mint minden egyéb – nem a „haza gondja”, hanem pillanatnyi hatalmi helyzetük egy éppen fontos vagy mellékes részletkérdése.

A rabbik sem a magyar zsidóság sorsán török a fejüket, hanem azon, hogy hitközségükön belül vagy a magyar állam hivatalnokai közt hogyan őrizhetik meg pozíciójukat.

Ebből logikusan következik, hogy Shylockot felesleges volt bemutatni. Az egyetlen igazi kérdésre: végül is milyen ez a Shylock?, milyen ennek a Shylocknak a hatása?, erre senki sem akar, de nem is tud igazán válaszolni, hisz már a nézőtérre sem ül be tiszta szívvel, legfeljebb az, akinek a szívében van még – bármilyen furcsán hangzik is – a „hősiesség” egy szikrája, aki szembe tud szállni azokkal, akik egy sorban ülnek vele. Aki elfeledkezik arról, aki akkor volt, amikor még a széke számát kereste a jegyén, aki csak akkor tér magához, amikor legördül az utolsó függöny, aki tehát megigazul az előadás alatt, mert megfeledkezik magáról, az legalább részese lehetett a tisztaságnak, ha nem tud is róla.

Nagyjából valóban nem marad más választása egy zsidónak, mint hogy a) elfelejtse, hogy zsidó (tehát legközelebb éppoly jámborul sétáljon a gázkamrába, mint eddig is bármikor), b) hogy cionista legyen.

A politika csak ilyen „nagyjából” megoldásokat keres. És mivel a „nagyjából” nem a precíz kézművesek (így nevezem, korszerű szerénységgel, a „művészeket”) erénye és dolga: mit keresünk itt? (Ez hozzászólásom az ISTVÁN, A KIRÁLY-hoz is.)

Azt irtam az előbb: „igazi” kérdés. „Igazi” számomra mindig az, amit az ember akkor érez, mond és gondol, amikor szabad. Ez mindig a kézművesek igazsága. A suszteré, akinek árnya megjelenik Kosztolányi SZEPTEMBERI ÁHÍTAT-ában. A suszter, négy szemközt a cipősarokkal. Van más szabad ember?

Mennyivel erősebbnek érezném magam, ha még mindig Ivánnal császarkálhatnék baráti beszélgetésekben, úgy, mint valaha!

Éva – az egyetlen ember, akivel szót értek –, ő csak a szívével tud beszélni, az ő szívét pedig csak a személyem érdekli, nem az, hogy igazam van-e vagy sem. Ő valóban jobban-rosszban mellettem áll, mert én vagyok az, akit ő szeret. Persze épp ezért lesz a legkisebb félreértésből és véleménykülönbségből azonnal perpatvar köztünk. Ez nagyon sok. De így minden a magánélet szféráján belül marad. Ő a lelke mélyén szívesen lemondana Shylockról, úgy, ahogy van, mert attól fél, hogy a zsidók megfúrnak, vagy megvernek, vagy kifütyülnek. Én is félek mindettől, persze, de vágyam, hogy Shylockot eljátsszam, jól játsszam el, hogy megvédjem olyannak, amilyen, ez a vágy éppoly ösztönös és erős bennem, mint a félelem, ez a vágy önvédelmem része. „Becsület az, mi fennforog.” Bár lehet, hogy ez a „becsület” közel áll a siker vagy a hatalom örömeihez, de talán mégsem azonos vele. Shylockot *most* eljátszani és *így* eljátszani! Tehát

hogy élő, kerek, pontosan működő szerkezet legyen! Ebben is benne a siker és a hatalom vágya, ez kétségtelen, de mit csináljak? Talán mégsem ugyanaz, mint ha miniszter szeretnék lenni.

Mindez pedig nem is létezik a „világ” számára. Egyszerűen: nem létezik. Éppen ezért felesleges aggályoskodásnak éreznék, ha tudomást szereznének róla, vagy köntörfalazásnak, ha nem pusztá ügyeskedésnek, ki-ki ahogy le tudja fordítani a maga nyelvére.

Becsületsértésnek érzem a világ reagálásait. S fura is, hogy egy világ, amelyben a „becsület”-nek jóformán nyoma sincs, haszonlesését, irigységét, félelmét, gyűlöletét, mindent, mindig a „becsület” nyelvére kénytelen lefordítani, hogy meg merjen nyilatkozni. Talán ezért ragaszkodnak a kommunista bérgyilkosok is a „beismerő vallomás”-hoz. Ilyenformán mintha mégis azt bizonyítanák, hogy a „becsület” létezik. Vagy egyszerűen a gyávaság létezik, amely szüntelenül kénytelen fedezni magát?

Becsavarodhatok ebbe a „gondolat”-menetbe, tovább nem jutok. Abba is hagyom.

Persze akik a magyar „provincializmus” titokzatos okát keresik, egyszerűbben tennek, ha kimondanák: milyen legyen egy poshadt vidéki kisváros szellemi élete, ha nem vidéki? Elképzelhető-e, hogy ebben az országban megszülessék egy Zeffirelli-féle Jézus-koncepció (csak a koncepció, nem is film!)? – holott a csuda az, hogy egy „szabad” országban így tudnak mindent *rólunk!*? (Úristen! Az oroszoktól a zsidókig és a forradalmároktól hogy tiltakozna, háborodna fel mindenki! Szegény Jézuska!)

(Persze azt hiszem, hogy hazám után az USA a következő vidéki ország e földkereken, legalábbis az irodalmában úgy látom.) A hatalom és a közvélemény kettős uralma: ez az igazi terror. Merthogy hazánkban a „közvélemény” mindig is az elnyomást támogatta. ('56-ról sikerült talán elhinniük egy-két napig, hogy elnyomásként is kezelhető.)

Mulatságos: a Szabad Európában éppen ma egy szamizdat írás az ISTVÁN, A KIRÁLY és producere vagy mije, Koltay, vagy hogy hívják, ellen.

Színházi Világnap a tévében, körkapcsolásos beszélgetés, Ruszt Jóska érdekes, rokonszenves (szakállal, bajusszal és elegánsan!) most is, szinte megmagyarázhatatlan, miért, de ő a legjelentősebb. Ha ő megszólal (és szeret megszólalni, sokszor jelentkezik, izgatottan, hogy elmondhassa a magáét), valahogy mindig egy kissé új irányt vesz a beszélgetés.

Március 29. Szombat

Vajon tényleg elvették tőlem ennek a szerepnek az örömét?

K.?! Mennyire nincs igaza! Még a színházban, még ott sincs igaza, nem is lehet. Shylock addig volt igazán jó, amíg el nem kezdődött körülötte a cirkusz. Ha nem vigyázok, nem lesz más, mint a hazánkban mindenütt folyó mocskos „diplomácia” egyik epizódja.

Bőrömön érzem azt, ami itt megfojt mindent. A szabadság hiányát. „Nép” és „hatalom” aljas cinkosságát. „Üldöző” és „üldözött” olyan szimbiózisát, amelyben már nem is tudom, hol kezdődik az egyik, hol végződik a másik.

Nincs kedvem tovább foglalkozni a naplómmal, bár ott még nem tartok, hogy ne kívánnám biztosítani sorsát a halálom utánra. Miközben azt sem tudom, lesz-e kinek. És azt sem tudom, miért, hacsaknem hiúságból. Hisz ma már látható, hogy a fiókok dugig vannak az enyémhez hasonló „emlékekkel”.

Csőcselék – úgy hívják ezt.

Kiszolgálói pedig az ideológiákat gyártó és hadaró „művészek” meg „zsenik”. Köztük én is, valahányszor elkap a pofázás mániája. Fészkelődő, viszketeges bohóctársaság.

Istenem, a hülyülés több mint egyéves korszaka után mintha kezdene megjönni az eszem.

Mit is értek ezen?

Mintha azt mondanám, hogy magamhoz tértem. De ez nem így van. Igaz, megjött a saját eszem – amellyel élek, amióta élek –, de... hogy is mondjam... *egy lépéssel odébb*. Lehet, hogy az ember ilyen vén fejjel (egy hét, és 67 éves leszek) még mindig okuljon? Talán ha a szokottnál – kelleténél? – tovább infantilis. Most határozottan úgy érzem, hogy „megjött az eszem”, vagyis hát megérkezett valaki vagy valami, aki vagy ami eddig nem volt itt. Mintha kezdődne valami.

Persze színész vagyok, szerep kellett hozzá, és ennek a szerepnek (akár ilyen, akár olyan) hatása a világban. Ez a vérpezsdítő élmény.

Ijedtségek, dühök, keserúségek közben is valamiféle diadalézés: meghódítottam egy pontot, amelyről eddig is tudtam, de csak most lett igazán az enyém.

Vagy még igazándibban...

A politika úri huncutság... pl. ennek a mondásnak újabb mélységei tárultak fel előttem. Milyen szánakozó kuncogással gondolok most arra a fiatalemberre, aki olyan dadogva, levegő után kapkodva hallgatta Gellért Bandi szónoklatát a Nemzetiről és a kormányprogramról 1954-ben. (A pitiáner, ravasz kis cselszövések és a tömény butaság... mert ennyi az egész, ha ártatlanok pusztulnak is belé.) [...]

A borbély azt mondja a darab egy fiatal színészének: „A VELENCEI KALMÁR? – Ja, az a darab, amelyikben annyit zsidóznak?” Egy bölcs bukméker azt mondja Raksányi Kutyunak a KALMÁR-ról: „Tudja, művész úr, ezzel a darabbal az a baj, hogy sem a zsidók nem kapják meg benne azt, amit várnak, sem a gojok.” (Elég pontos műfaji meghatározása Shakespeare regényes színműveinek és fura vígjátékainak.) Kadhafi, Reagan, Gorbacsov és a többiek... Egy Á. hogyan is akadályozta meg, hogy főiskolai tanár legyek? Egyszóval újra végig lehet gondolni az életet, bármit, bárhol, elég szórakoztató foglalkozás...

Március 30. Húsvétvasárnap

A rádióban Major-nyilatkozat Shylockról. Mulatságos. Nekem csinál reklámot?

Valamikor a burleszkfigura volt a fapofa, ma már a hős a fapofa. *A szemek*. „A szem a lélek tükre”? Az emberi szem és az állati szem. (A strandon fekvő nő szeme, ha a feje búbja felől nézünk le rá.) „Kifejező” szemek – a gettóba zárt gyerek szeme –, vele szemben az SS-legény mozdulatlan tekintete. Egyik se fejez ki semmit, éppen az bennük a „kifejező”, hogy nincs bennük más, mint valami „ősi”, „faji” létezés üressége és fájdalom. Mint az őzek, a tigrisek, a kutyák szeme. Vagy a szexepiles nőké.

A színházról egész másként lenne kedvem beszélni most, nem a Sztanyiszlavszkij meghatározta pályán. (Ez végül is a színész pszichológiája és annak „orvosi”, vagyis rendezői, önrendezői kezelése.)

De Sztanyiszlavszkij előtt egy elképzelt színház lebegett, ezért akarta megtanítani színészeit az „átélés”-re, ezért keveredett olyan harcokba, amelyekben csak veszteni lehet.

Csak arról kéne beszélni, hogy mi a színház, amely nekem tetszik? Beszélni nem

tudunk a színházról. Minden, amit mondunk, zavaros, drámai, legjobb esetben szellemes, vagyis nem a színházról van már szó, hanem pl. Degas egy páholyképéről, Proust néhány bekezdéséről stb.

Az idő múlásával mennyi erőfeszítésünkbe kerül, hogy valóban részt tudjunk venni életünkben! Ha a világ nem támad ránk, a reprodukció megfoszt az elsődleges élmény hatásától. Vastagszik a bőrünk. Reprodukált és agyonmagyarázott korunkban (félelem indokolja ezt az állandó beszélhetnéket, filmezhetnéket, dokumentációt, magyarázkodásokat, vitát? Félelem az ismeretlen, nevén nem nevezhető, de valóban átélt élettől?) csak az agresszió képes kiváltani belőlünk, hogy végül, egy váratlanul spontán élmény hatása alatt, feljajdulva vagy egy örömkialtással tudomásul vegyük, hogy jelen vagyunk.

Azt hiszem, hogy a múltban egyszerűbb dolog volt kijelenteni, hogy „őt szeretem”, „őt nem szeretem”.

A monológot mondó színész szavai a mozdulatlan arc és tekintet mellett felesleges szóvirágokká válnak. Kimarad a *fogalmazás* feszültsége. Aki ilyen szöveget mond, az előbb szembekerült a *fogalmazás* feladatával: *Hogyan nevezzelek?* – ez a kérdés Romeo minden megszólalása előtt ott van. Ez az, ami a mozdulatlan arc „áldozat” kifejezésével, önmagába fordulásával nem fér össze. A mimika akkor „hiteles”, ha a *beszéd* mimikája. Ez nem kritika (nem ennek vagy annak a gyengéjéről beszélek, vagy akár a kor gyengéjéről). De azt sem mondhatom, hogy nincs benne minősítés. Aki elmondja Romeo vagy Júlia monológjait anélkül, hogy „fogalmazna”, az saját szinkronhangját játssza meg.

Minden esetben a beszéd és mimika skálájának beszűkülése, a műfajok elhalása, nivellálódása. Az új és eredeti modern hajszolása termi az egyhangúságot, a sablont. Reflexek maradnak, mint a böfögés, üvöltés vagy suttogás. Teljes hangsorok elnémulnak. [...]

Március 31. Húsvéthétfő

A KALMÁR, második előadás. Jól játszottam, de...

A részegek napja. Bicskázó cigányok a Nemzeti Színház körül, és mentőkocsi a kiskapu előtt.

Április 1. Kedd

Nem vagyok valami jól, kimerültem, nem találom magam.

Lengyel Gyurika lelkesen gratulál. (Ő színpadon látta Olivier-t, szerinte ripacskodott; ott viszont az előadás volt remek.) Ruttkai Éva: – Mint Chaplin és Olivier együtt – mondja. Az előadás egyiküknek sem tetszik (elsősorban az, hogy a kalmár olyan fiatal).

Nem érzem egészen jól magam.

Éva hangulata is lenn.

Április 2. Szerda

Óze Lajos: dokumentumfilm a színész haldoklásáról, vagy az „utolsó tangó” stb.

Lőcsei Gabriella az ízlés szempontjából jól és helyesen kérdi: „szabad ezt?” De ennél többről van szó. (Elvégre Leonardo is lerajzolta az akasztottat.)

A „színész” körüli morbid-kegyeletes hangulatokról (Színészmúzeum, Timár Jóska, Márkus Laci stb.). Már életükben is. (Szakmai féltékenységet érzek a halódók és halottak iránt – és röhögök magamon.) És az öngyilkosok nimbusza!

A *hitelesség* mítosza. A terrorista-forradalmi hangulatok erősödése a világon. Ezzel együtt az *iffjúság* mítosza és a képmutatás elleni „harc”. Mindez összefügg a forradalom csődjével. A „suttogások és sikolyok” skandináv világában a tradicionális „leleplezés”, de itt, Keleten már mindenki a forradalom *utáni* világ képmutatására gondol. A *hitelesség* politika szülte követelés.

A dokumentumfilm legyőzhetetlen. Láttam egyszer egy videofilmet az igazi halálokról, kivégzésekről. Ebben persze a szocreál világgyőzelme is, a „művészet” önfeladása (Tasso kontra Antonio). A „művész” saját vérére adja a karrierhez. Kerényi Imre; és a Bauhaus lebölgése.

Milyen színész volt hát Soós Imre? Óze Lajos?

A fiatal színészek bája és az öregek látványa: a maszk nélküli arc érzéki gyönyörűsége és a szadista-mazochista gyönyör a leromlottakban. (Bartos Gyula ráncokat rajzolt a vén képére.)

Csak a romantika hat, a szex, a gyilkosság. Miközben mindenki „életről” beszél, realizmusról, minden romantika!

Két-három év alatt minden „művészivé” válik.

Az „igazi” premier. (A darabot nem játszották negyvenhárom évig, most aztán egyszerre három-négy helyen is bemutatják.) Nagy siker, elsősorban az én személyes sikerem (sose elég belőle), de mégis van az egészben valami elviselhetetlen. Szeretem munkatársaimat, mert ők is szerettek engem. (Egy idő óta a munkatársaim mindig szeretnek. Aztán, ahogy más környezetbe kerülünk, egykettőre el is felejtenek. Mert semmiféle hatalom nincs a kezemben? Valószínűleg ezért.)

Sík Feri az én számomra a leghasználhatóbb rendező. Akármilyen szerepet elvállalnék vele. Ha a szereposztást is megbeszélhetnénk! És ha az utolsó két hétben bejönne Éva, hogy elmondja a véleményét. Mert a legjobb kritikát és a legjobb megoldásokat mindig tőle kapom. Mindig eltalálja azokat a pontokat (a kifacsarodott izületeket), amelyeknél (legalábbis ha ő már kimondta, mindig rájövök) nekem is van valamilyen zavarom, bosszúságom, megoldatlan, elnagyolt pár percem, amelyet eddig talán mellékesnek gondoltam.

Sík Feri? Nos, igen. Ez pedig azt jelenti, hogy kimondom: még soha egyetlen rendezőtől sem kaptam olyasmit, ami pótolni tudta volna az én eredeti, eredendő „sugallatomat”. Soha egyetlen rendezőtől sem kaptam többet, mint attól az egy-kettőtől, akik egyszerűen szerettek vagy tiszteltek vagy félték tőlem, akármilyen, de hagyták, rám bízta, hogy kibontakozzam. Vagyis éppen a „koncepció” az, ami – ha a szerep megérint – a testemben, az ösztöneimben rejlik, csírázik – egyszerűen szimatot kapok, és akkor már nekem nem kell magyarázat, a közbeszólás pedig csak megzavar. Hagyjának haladni a nyomon! Ösztönös színész vagyok, na! Vadászkutya! (Persze... és itt a baj... a Sík Ferik *előadása* aztán körülöttem, az már...)

Éva pedig azért kell, mert – mert ő is „véreb”! Ő is megérzi a vad szagát. Vagy látja rajtam, észreveszi, amikor én, ha csak percekre is, elvesztem. (Talán csak mindkettőnkől hiányzik sok minden „színészi”, ami elterelne minket a helyes nyomról?)

Sík Feri türelme persze néha inkább közömbösség, lustaság. Éva pedig, ha nem az utolsó két hétben jön be, türelmetlen.

De *nekem* ez a Sík Feri+Éva párosítás éppen megfelel. A rendező engedelmes és nem sértődött figyelve, és Éva szinte biológiai ráérzése modorosságaimra, teatralitásaimra, és ráadásul még a jó színészi tippjei, amelyeket ilyenkor adni tud. (Még mára, a premierre is maradt ezekből egy-kettő.)

Április 3. Csütörtök

A *tegnapi* ünneplés után a mai reggel..

Kecskemét nélkül valószínűleg sem Éva, sem én nem lennénk a világon. (A Madáchban egyik azóta eljátszott sikerünket sem játszhattuk volna el.)

De milyen lassan hozza meg az idő, amit meghoz! És micsoda pazarlás, hogy csak úgy úszunk az évekkkel, vigyenek! Most derül ki, mi mindent adott nekem Kecskemét.

Egy új hangnemet. Lehet, hogy mindig ezt kerestem, de a Madáchban sose tudtam volna így megszólalni, ahogy azóta.

Mégiscsak a „konceptió” a legfontosabb nekem a színészetben, vagyis hát: hogy nekem nemcsak az eszem, hanem a testem is a *helyes cselekvést* kívánja elsősorban, nem a könnyet vagy a poént.

Ruszt jóvoltából és segítségével rendező is lettem.

A *késszúrás előtti habozás*: egy próbán született, a *színész* habozásából, és a hatása vígjátéki. A zsidó – mármint én – egyszerre meglátta ott, maga előtt a szép fiatalembert, a meztelen mellkasával, *most* kéne belevágnia a kést! a színész – mármint én – haboztam, tudva, hogy ez a darab egyik legdöntőbb pillanata, és fogalmam sem volt, mit kezdjek vele; a színész habozása *szünetté* vált a játékban, *Shylock szünetévé*; a nézőtérben ültek néhányan, és felnevettek; ekkor megvilágosodott előttem, hogy ettől a pillanattól én is megijednék, ha nekem kellene vágnom; ugyanúgy habozna Shylock, mint most haboztam én, a színész. Éppúgy nem tudná, hogyan csinálja, mit csináljon. Egyben azt is tudtam, hogy ez az én „tragikomikus” ízlésemnek, felfogásomnak és ironikus színészi természetemnek is megfelel így.

A drámai pillanat színészi megoldása megvolt; de ez a pillanat Shylock egész jellemének, magatartásának egyik sarkpontja is lett, bosszúvágy és emberség, kicsiség, sőt pitiánerség és nagyság együttesének, ami az egész alakot jellemzi, de egyben a műfajt is! Mert ez a pillanat most ráadásul még komikus is lett, ha nincs „zsidókérdés”, a fene belé, akkor a közönség bátran nevetne itt.

Spontán, *privátul* spontán született tehát ez a pillanat, de a *hatás*, hogy azonnal nevettek rajta, ez figyelmeztetett rá, hogy csináltam valamit. Hasonlóan született Shylock „királyi” kivonulása is. Mielőtt elindulok, IV. Henrik önkoronázó gesztusát ismétlem meg a nagy szélű ortodox kalappal. Ehhez a zsidó rabbi szánakozó megjegyzése kellett: – Mégiscsak vesztésként távozik – mondta. Ugyanazokban a napokban a tévében láttam a táborba zárt zsidók, főleg zsidó kisgyerekek *tekintetét*... mindenképpen kerestem a *hatást*. (Ha meggondolom, a gesztus Bajor Gizi gesztusát ismételte meg az ÁRMÁNY-ból: „Elmegyek napszámosnak!” Manapság az ilyesmit *rendezői* megoldásnak nevezik, állítólag Bajor kalapgesztusát is Gellért találta ki. Az én tapasztalataim szerint a színész *zsigereiből* születik, abból a *tehetetlenségéből*, amely az ihlet szülőanyja.)

Kecskemét? Kecskemét hozta meg Éva második színésznői kivirágzását is. Ezt én legalább annyira személyes sikerként, az étellel szemben aratott diadalként élem át, mint a saját eredményeimet.

Ruszt Jóska és a kecskemétiiek adtak nekem valamit, ami munkaképpé tett, és azóta is azt keresem mint az egyetlen lehetséges légkört, amelyben élni tudok. (Ezért nem lehetnék pl. a Katona József Színház tagja.) Egy fiatalabb színésznek ugyanennyire szüksége van a neki megfelelő légkörre, de ezzel senki sem törődik. (Törőcsik Mari nyilván azért emlegeti mindig Majort, mert ilyesmit kapott tőle, amikor pedig az egész szakma ellene volt. Major nélkül Törőcsik aligha volna színpadi színész is.) (No meg ország-világ láthatja, hogy Törőcsik Mária egy jellem. És Major, bármennyien fűrják is, dicséretet érdemel, mert felfedezte Törőcsik Marit!) (No jó, nem leszek rosszmájú.)

Tegnap este Rajkin is belátogatott az öltözőmbe. Ijesztően betegnek látszik. (Az öltözőajtóban a háta, válla mögött a Nemzeti titkárnak és igazgatójának lihegve vgyorgó pofája.)

A NAGYMAMA a tévében Dajkával (+ Törőcsik, Bessenyei, sokan mások). Jaj, istenem, vénségem, ezt nem szabad, ez az, amit nem szabad! Ez a „legzseniálisabb magyar színész”, amíg egy-egy villanásra tűnik fel a színpadon, vásznon – milyen siralmas, amint jutalomjátékot kap! Amikor valaki vénségét és rutinját így mutogatja, az rosszabb, mint egy sztriptíz táncosnő. Persze: a „nagy művész” egy ilyen bájos kis csacsiságban! ettől olvadozik aztán ország és világ! (Mint ahogy Törőcsik Mari fiatalágán csudálkozunk, ha vénkisasszonyt játszik. Rémes egy szakma!) Bessenyei szerény, ízléses, hiteles, jó. A rendezés cukrozott agyrém, a „stílus” marcipánja, a marcipán stílusa stb. stb.

Április 4. Péntek

Szabadnap. Séta a Duna-parton. Nyári meleg. Üldögélünk a ház kellemes udvarán. Liftünket most egy hónapig javítják, alig mozdulunk ki hazulról, csak ha muszáj, sok az az öt emelet.

A tévében fél szemmel látok valamit az április 4-i ünnepekből. (A hangot lecsavartuk.) Valami szabadtéri pantomim vagy minyavalya, sok-sok háromszínű zászlóval, zsidó üldözöttekkel, nyilas karszalagosokkal és természetesen vörös nyakkendő komunistákkal... Néha fehér inges lányok lejtének... [...]

A TASSÓ-n töröm a fejem. (Megkaptam a színház jövő évi műsorát.) [...]

A szívemre van szükségem, amelyet az eszem szünet nélkül próbára tesz. Erre kell nekem a munka, hogy ez legyen, folyjon, ez a próbatétel...

Pár perces összeállítás a felszabadulásról. Képek és híradószövegek 1945-ből. Egyszerre csak sírni kezdek. Miért?

Azt hiszem, egész életemben gyenge, de tehetséges ember voltam. Vagy tehetséges, de gyenge – ahogy tetszik.

Nem akarom felmenteni magam azzal, hogy „mindenki ilyen”, vagy valami hasonlóval. Nem hiszem, hogy ezt igazán hiszem.

Végül is a „tehetséges és környéke” nem volt gyenge. A morál hőseit mindig gyanakodva néztem. Joggal-e? Ők tudják. Szent Johannára pl. sose gyanakodtam. Cézanne-ra sem gyanakodtam. De számomra az erkölcs egyetlen útja: az ész és a világosan látás. Ilyen is van, tudom. Szerény út. De számomra az egyetlen járható. (Ma este láttuk a filmet a Hitler-ellenes merénylők peréről.)

Istenem, adj világosságot!

Április 5. Szombat

Nagyon későn alszom csak el a meleg éjszakában. A szívem is úgy ver, félek (egy kicsit), hogy meghalok. Kettő helyett négy Valerianát veszek be. Végül is a TASSO egy elképzelése az, ami elaltat.

Most kinn süt a nap. Előttem a TASSO-kötet.

Költészet és politika, „költő és hős” – igen, az egyik oldalon.

A másikon: a hiúság és a széplelkűség.

Három szereplőben biztos lennék: Éva, Törőcsik, Hirtling... Antonio és a Herceg hiányzik, a színházban nincs intelligens férfi.

Valamikor MGP egy kritikáját olvastam Stein előadásáról. Annak a kritikának néhány mondata mozgolódik most bennem.

Kezdés: Tasso reggeli mosakodása, öltözése és monológja a tükör előtt.

Este sikerül beszélnem Vámos Lacival. (Neje szerint délután a Hiltonban volt valakikkel, majd az Operában.) Nem, az elkövetkező két évben szó sem lehet a TASSÓ-ról, jön a Nemzeti 150 éves jubileuma, magyar darabokat kell bemutatnunk, talán majd akad számomra valamilyen rendezés, de... Olyan természetesen veszem tudomásul, mintha... mintha? Mint Koltai kritikáját A VELENCEI KALMÁR-ról. Miféle lehetetlen alak vagyok én? És közben ez az undor a Nemzetitől, a jubileumuktól, ettől a jubileumokra épülő „kulturpolitikától”, ettől az egésztől, amelyben a TASSÓ-nak nincs helye, ahol nekem nincs helyem, Vámostól, Ádám Ottótól, Kádár Jánostól, az öregségtől, hogy nem szaladhatok már a világ végére egy társulatért (ami úgy sincs), lehetetlen, lehetetlen egy figura!

Más helyet keresni? Megcsinálni? Talán a Radnóti Színpadon? Ott most mindenféle művelt kezdeményezések vannak. És kit érdekel a TASSÓ? Igaz? Kerényi Imre?

Félek, hogy ebbe a magányba (most, egy héttel a Shylock után! Még annyival se!) beledöglök. (Bár ezt sem érdemes. Nekik úgyis mindegy lenne.)

Április 6. Vasárnap

Egyszerre nyári meleg. Reggel szédelgek, fene tudja, mitől. Este a Shylock fáraszt. Ez szörnyű, amikor a szerep egyszerre elveszti varázsát (amit amúgy is csak próbákon érzek igazán), a könnyedségét. Egy előadás, egy színelőadás a többi közt, és még hány shakespeare-i sort kell elmondani, mire vége lesz!

A premier utáni első hetekben rendszerint átélem ezt az *elfakulást*. Amikor egyszerre elhal az ünneplés, amikor megjelennek a józan kritikák, *elhelyeznek*, amikor látom, hogy a világ tovább forog medrében, nem történt semmi. Sem a mindennapos, könnyed rögtönzések, a próba öröme, sem a közönség viharos lelkenedezése és érdeklődése... hát minek tovább csinálni?

Este a tévében Solti György. Neki jó. Ő legalább mindig új helyre utazik.

Rossz a lift. Milyen nehéz megmászni öt emeletet!

Április 7. Hétfő

Egyik Shylock-levelezőm végre aláírta a nevét, a címét. Válaszoltam neki. Ma visszakaptam a választ: „Címzett ismeretlen.” Ugyanezen a napon egy tekintélyes, tudós hangú kritikus a rádióban kifogásolta, hogy túl rokonszenvesre játszom Shylockot.

Ugyanazok, akik legalábbis „érdekes” felfogásnak tartották, hogy Hamlet atyjának szelleme csak a politika trükkje, Claudius csapdjája Hamlet számára, vagy hogy Jo-

hanna tojásai jóakarató csalás eredményeként kerülnek a tojók alá, most csak vonakodva fogadják el, hogy Shylocknak „filoszemita”, egyszerűen emberi vonásai vannak.

Hisz igazuk is van. Kedvem szerint én is „ellenszenvesebbnek”, de inkább keményebbnek játszanám Shylockot, és főleg nevetségesebbnek. Nem a közönségtől ijedtem meg. Attól, hogy a közönség olyan „igazság” képviselőjének lát, amelyben én nem hiszek. De az én Shylockom nem mártír.

Egyetlen hamisításom: nem játszom el, hogy Shylock a darab kezdetétől fogva bosszút akar állni Antonión, hogy már azért ad kölcsönt neki, hogy majd bosszút álljon. (Olivier az erre célzó kis monológot ki is hagyta.) Szerintem Shylock érdekesebb, ha fokozatosan jut el a bosszúig. Másrészt ma azt is meg kell értetnem a közönséggel, hogy *nyílt* antiszemizmus is létezik. Mert antiszemizmus van, de ma nálunk nyíltan nem beszélnek róla, a közönség ezt az állapotot nem ismeri.

Azt hiszem, hogy ahol egyesek a koncepció gyengéit keresik, ott inkább a megvalósítás gyengéiről van szó. Az senkinek sem jut eszébe, hogy Rubold Ödön nem játszhatja másként a szerepét. Mert az, aki: egy rokonszenves fiatalember. (Nem egy Nagykereskedő!)

De miért kifogásolják Jessica dalát, ha nem kifogásolják az én megadó-ironikus kézmozdulatomat a TRAGÉDIA végén? Mert Lucifer gesztusában kihívást éreztek, Jessica dalában pedig épp a kihívás elmaradását. Mellesleg Koltai Tamás érti ezt. De azért ő is zavart és fanyalog, amiért az előadás nem vált ki semmiféle tüntetést! (Mindez persze nem menti előadásunk súlyos gyengéit.)

A kritika, amely állítólag az életet, a bátorságot követeli a színházon, a holdban él. És képmutató.

A kritika botrányra éhes. Ebben persze lehet igaza. De az igazi botrány ellen ők tiltakoznának legjobban.

A kritika csak „koncepciót” keres, élményben nincs része, legalábbis arra nincs szava.

A kritika alig tud valamit a színházi *szakmáról*.

Akkor minek van? Jó vagy rossz reklám.

67 éves lettem.

Kálnay Adél

ÖRÖKSÉG

A mi családukból minden a pénz körül forgott. Amíg nem volt, azért, amikor meg már volt, akkor azért. Így aztán én nem is tudtam jól érezni magam, mindig elvágódtam ebből a családból más emberek közé, olyanok közé, akik szabadon élnek, nem a pénz rabságában. Gyerekkoromban folyton azon gondolkodtam, hogyan lehetne segíteni, mit lehetne tenni, hogy megváltozzon minden, eltűnjön családukból a mogorvaság, a szótlanság s a félelem. Később rájöttem, lehetetlenre vágyom, s attól kezdve csak azon törtem a fejem, miként szabadulhatnék meg, hogyan vághatnám el a